

Аташ Б.М., Асқар Л.Ә.

Өрісті логиканың әдістемелік негіздері: практикалық нұсқаулықтар

Бұл мақалада қазіргі заманғы зиятты ұлт қалыптастыру саясатын жүзеге асыру үшін жастардың шығармашылық ойлауы мәселелері басты назарға алынады. Сондықтан да, ғылымға бет бұрған азамат үшін өрісті ойлау, яғни тың, жаңа ой тудыру басты мақсат болып табылады. Белгілі бір үлгілерді тиімді пайдалана отырып, өрісті логиканың негізгі идеяларын қалыптастырудың басты бағыттарын қарастыратын әдістемелік құрал ретінде ұсынылады. Осындай ізденістерді басшылыққа алу нәтижесінде шартты түрде оның 10 формуласы көрсетілді.

Түйін сөздер: өрісті логика, сыни ойлау, шығармашылық ойлау, зияттылық, тезис, тәсіл, формула т.б.

Atash B.M., Askar L.A.

Methodical bases of productive logic: practical advice

The paper discusses the basic directions of creative thinking for those young people who are seriously decided to engage in such a cognitive construct, which is called science. Based on a specific template culture of productive thinking, the authors provide practical recommendations for their formation. On the basis of case studies opens up the scope of the productive logic, which is essentially different from the formal and symbolic logic in content, in which each entity engaged in scientific activity develops the ability to think creatively about the real.

Key words: Productive logic, critical thinking, creative thinking, intelligence, thesis method formula.

Аташ Б.М., Асқар Л.А.

Методические основы продуктивной логики: практические рекомендации

В статье рассматриваются основные направления формирования креативного мышления для той части молодежи, которая серьезно решила заниматься таким когнитивным конструктом, который называется наука. Основываясь на определенный шаблон культуры продуктивного мышления, авторы дают практические рекомендации по их формированию. На основе конкретных примеров раскрывается область применения продуктивной логики, которая по сути отличается от формальной и символической логики по содержанию, в результате которого у каждого субъекта, занимающегося научной деятельностью, формируется способность творческого осмысления реального.

Ключевые слова: продуктивная логика, критическое мышления, творческое мышление, интеллектуальность, тезис, метод, формула.

**ӨРІСТІ ЛОГИКАНЫҢ
ӘДІСТЕМЕЛІК
НЕГІЗДЕРІ:
ПРАКТИКАЛЫҚ
НҰСҚАУЛЫҚТАР**

Бүгінгі таңдағы әлемдік өркениет көшіне ілесуді және оның алдыңғы шебінде болуды мақсат еткен еліміздің стратегиясы дамудың барлық алғышарттарын да назарда ұстап отыр. Экономикалық өрлеу қашанда әлемдік аренадағы саяси-әлеуметтік қатынастардың ыңғайластырылған кеңістігінде орнығады. Сондықтан Қазақ Елі де осындай дүниежүзілік ынтымақтастық кеңістігінен өзіндік орнын айшықтауы тиіс. Олай болса, экономикалық байланыстарды өрістету мен саяси-әлеуметтік қарым-қатынастарды нығайту – өркениеттілікке ұмтылудың маңызды алғышарттарының бірі десек, рухани-мәдени толысу да оның түпсебептері болып табылады. Сондықтан, көп салалы руханилық пен мәдениеттіліктің тармақтарының бірі – еліміздегі зиятты капиталды нығайтуға келіп тіреледі. Осындай объективті қажеттілік сайып келгенде, жастардың зияттылық әлеуетін одан әрі арттырумен келіп сабақтасады. Бұл жастардың тек қана бірді-екілі өкілдерін ғылыми шығармашылыққа тарту ғана емес, мүмкіндігінше, неғұрлым кең аудиторияны қамту нысанаға алынып отыр. Осындай ұстаным «зиятты ұлт» қалыптастыру саясатын туындатты да. Яғни, қоғам дамуындағы «адам капиталы», «адам ресурсы» деген сияқты түсініктердің жаңарған формасы «зиятты ресурс» дегенге келіп саяды.

Ендеше, бізге қажетті қазіргі «зияттылық» – білімді негізге ала отырып, шығармашылық ойлауды талап ететін, ақылдың тапқырлығын басшылыққа алатын ілгерішіл және жігерлі, оң нәтижелі психологиялық үдеріс болып табылады. Қазіргі психология мен философияда осы үдеріске тікелей байланысты немесе оған тура сәйкес болып келетін мынадай құбылыстар бар: өрісті ойлау (продуктивті ойлау), креативті ойлау (жаратушы ой), шығармашылық ойлау (творчестволық қабілет), сыни ойлау (критикалық ой), интуитивті ойлау т.б.

Өрісті ойлау – бұрын болмаған идеяны, жаңа пікірді тудырушы, ешкім айтпаған жаңа ой айту дегенді білдірсе, креативті ой да осындай мағынаға келіп жуықтайды. Бұған Әл-Фарабидің «білімді болу деген сөз – белгісіз нәрсені аша білу қабілетіне ие болу деген сөз» деген даналық сөзі осыны аңғартса керек. Дегенмен, біз «білімді болу» деген тіркестің орнына «ғалым болу» деген тіркесті ұсынғымыз келеді. Бұл тұста айта кететін жайт, біз «продуктивті логика» деген түсінікті енгізе отырып, оның

қазақша баламасын «өрісті логика» деп атауды жөн көрдік.

Бұл жердегі креативтілік – жаңа ойды жарату, тудыру, өндіру деген түсінікке келіп саяды. Демек, бұлар ой өндірісі дегенді білдіреді. Ал шығармашылық ойлау да осындай мағынаға жақын, бірақ бұлардан айырмашылығы ол көбінесе өнер иелеріне байланысты айтылады. Өнер мен ғылым қашанда жаңашылдықты қажет етеді, егер өнер туындысы біреуді қайталайтын болса немесе оның үлгісін көшіріп алатын болса, онда ол өнер емес. Ал неғұрлым тың, мүлде төлтума, ешқашан қайталанбайтын туындылар дүниеге келген жағдайда, онда ол талант деп аталады. Талантсыз адам өнер иесі де, ғалым да бола алмайды. Талантқа берілетін тағы бір жауапкершілік – тек жаңа ойды бір реткі акт түрінде тудыру емес, үнемі-үздіксіз, талмастан жаңа идея тудыру.

Сыни ойлау – өзінің немесе өзгенің идеясына сыни көзбен талдау жасау: Осы тұста: «Критикалық ойлаудың мәні өзінің немесе басқа біреудің ойын бағалап, сараптау кезінде іс-әрекетке және көз жеткізуде озық ойды қалыптастыруда жатыр. Критикалық ойлаудың өзегі қате ойлауды аңдай білу, қорытындыны айқындау, нақтылық пен дәлелді бағалау, және нәтижені сараптай білу секілді бірқатар дағдыларда жатыр. Критикалық ойлаудың қорытындысы деректер мен бөтен біреудің пікірін өзіне сіңіріп алу емес, пікірге төрелік айта білу және өз пікіріңді алға тарта білуде жатыр», -деп пайымдалған пікірлер бағытын ұстанатын боламыз [1, 12 б.].

Интуитивті ойлау – талдау мен сараптаудан, логикалық операциялардан тыс, ақиқатқа тез, бірден жету, ақпараттардың ішкі сезім түйсігі арқылы сол сәтте адамның өзіне де беймәлімдеу жағдайда қабылдануы.

Бірақ бұл тұста, біз ойлаудың шығармашылық ойлау, креативті ойлау, сыни ойлау, стандартты емес ойлау т.б. онымен мағыналас түрлерінің жалпы атауын «өрісті ойлау» деп алуды жөн көрдік.

Сондықтан, «қалай өрісті ойлауға болады, жаңа ой тудырудың, еркін ойлаудың өзіндік бір шарттары, қалыптары мен жүйесі бар ма, қарапайым сананы қалай өрісті ойлауға бейімдей аламыз?» деген сияқты сауалдар қоя отырып, оның белгілі бір бағыттары, өзіндік мәнері бар екендігін ұсынамыз. Мысалы, психолог Д. Халперннің пікірінше, әр түрлі жағдайда қолдануға болатындай етіп сыни ойлаудың құрылғыларын оқыту арқылы арнайы енгізуге болады және ол маңызды іс болып табылады [2, 55 б.].

Олай болса, біз, өрісті ойлаудың бағыттарын іздестіре келе, оның мәнерлері мен өзіндік ерекшеліктері бар екендігін ұсынып, оны «өрісті (продуктивті) ойлаудың әдістемелік нұсқаулары» деп атап, формулалармен белгілеп, нақты мысалдар келтіре отырып, кейбір бағыттарын ғана түсіндіріп өтуді жөн көрдік. Бұл баршаның өрісті ойлауына негізделген, ғылыми танымдағы жаңалық ашуға бағытталған ақылдың әдіснамасы ретінде де белгіленетін өзіндік бір тың бағдарлар болып табылады.

Біз ұсынып отырған өрісті логиканың әдістемелік бағдарлары формальді, диалектикалық, символикалық логика заңдарын, ондағы ой машықтарын жинақтай келе, олардың қажетті деген тұстарын пайдаланатын болады. Бұл әдістер көп жағдайда, дәстүрлі ойлауды сындарлау арқылы жүзеге асатындықтан, алдымен оның логикасы көрсетіліп, өрісті ойлауға бетбұрыс ашылады.

Ол әдістерді, біз, «Тезис-Антитезис» құрылымы бойынша ұсындық. Яғни, бастапқы белгіленген нұсқа, дәстүрлі түсінікті, қалыпты ой тұжырымдарын көрсетеміз, көп жағдайда, одан соң оны терістейміз. Осы тұста, В.И. Брюшинкиннің сыни ойлаудың деңгейлерін: 1.Эмпирикалық деңгей – айғақтарды сыни тексеру; 2. Теориялық деңгей – теорияларды сыни тексеру; 3.Метатеориялық деңгей – құндылықтар мен нормаларды сыни тексеру деп көрсетіп бергендігіне [3, 55б.] сүйенсек, біз осы үшінші деңгейді тезис ретінде ала аламыз.

1. Толық қамтымауды аңдай білу тәсілі.

Дәстүрлі түсінікте $A=A$ (Тезис). Бұл тек қоғамдық бұқаралық санада ғана емес, ғылыми-теориялық тұжырымдамаларда, заңдылықтарда, қортындыларда да кездеседі. Біздіңше, $A \neq A$ (антитезис); ол $A = a$ немесе $A = A1$ ғана болуы ықтимал.

Яғни, «А» тең «А»-ға емес, ол тек қана «а» немесе «А1» болып табылады. Олай болса, «А» тең «А1»-ге. Немесе «А» тең «а»-ға. Бұл – субъект предикатты толық қамтымайды немесе керісінше деген сөз.

Бұлай айтылған пікір немесе тұжырым қашанда «дәстүрлі ойлағандай», анықтаушысына сәйкес емес болып шығады, әлемнің немесе құбылыстың мәнін білдіретін пікір оның тек қана бір бөлшегін ғана қамтып сипаттайды дегенге келіп саяды. Мысалы, «Бұл – Болмыстың заңдылығы» (дұрысы, мүмкін: «Болмыстың заңдылықтарының бірі» болуы тиіс шығар) деген тұжырым өрісті ойлауға жетелейді, шындығында, «бұл» дегенге жатататындардың барлығы тұ-

тас болмыс заңдылығын аша алмайды, тек қана белгілі бір кезең немесе аймақты, тіпті болмаса сәттерді бейнелейді. Осы пікірде тек жалпының ішіндегі жеке ғана суреттеліп тұр. Шындығында, болмыс заңдылығы әлдеқайда кеңірек. Мысалы, «тартылыс заңы – тұтас болмыстың заңдылығы» бола алмайды, себебі, ол тек жер жағдайында, немесе біздің күн жүйесінде, тіпті болмаса біздің галлактикада, мүмкін метагаллактикада ғана немесе белгілі бір уақыттарға, жағдайларға байланысты заңдылық болуы ықтимал деген сөз.

М. Хайдеггер өзінің болмыс туралы ілімін «Іргелі онтология» деп атаған болатын. Онтология сансыз көп метагаллактикалар мен олардың шексіздігін тұтас қамтитын, жалпы өмір сүріп тұрғандардың барлығы екендігін ескерсек, онда М. Хайдеггердің тек Жер планетасы жағдайындағы, оның бір шектеулі құрлығындағы сүрген өмірі мен ғарыштың азғантай бөлігін де арнайы құрылғылармен де бақылай алмайтындығы «іргелі» деген сипаттаманы ашып бере алмайтындығы даусыз.

2. Ұғымның шексіз ашық болуы тәсілі.

$A = A$ (Тезис); $A \neq A$ (антитезис); $A = A_1$; $A = A_2$; $A = A_3$; $A = A_4 \dots A = A_\infty$.

Бұнда да «А» тең «А»-ға емес, А дегеніміз – $A_1, A_2, A_3, A_4 \dots$ ке тең. Осылай шексіздікке ұмтыла береді.

Ұғым тұйық немесе дара емес. Ұғым ассоциативті-бейнелі түрде өзін-өзі шексіз аша алуға қабілетті. Мысалы, «Ағаш» (Терек) сол бір ғана жеке теректі немесе барлық теректерді ғана білдірмейді, немесе формальді логикадағы жалпылау жолымен тұтас табиғатқа қарай өрлейді, ол ашық болғандықтан, әрараптаанады. Мысалы, терек формасы жөнінен ассоциациялар арқылы бір негіздеген тараған субстанцияны бейнелейді, жалпы дифференциацияланып өрлейтін құбылыстар мен заттардың бәрін бойына сыйғыза алады. Мысалы, түркі тілдерінің генеалогиясы осы үрдіспен бейнеленеді, «Қазақ шежіресін» де осы үлгімен көркемдеп беруге болады. Ол адам қиялынан немесе көркемдеп бейнелеуден ғана туындаған жоқ, өрісті логика бойынша, оның барлығы терек ұғымының өн бойына «сыйғыздырылған» деп қарауға болады. Мысалы, әлемнің органикалық бірлігі идеясы, кванттық физика т.б. осы ойлау машығына жуықтайды.

3. Пікірдің аяқталмайтындығын пайдалану тәсілі.

$A = A$ (Тезис); $A \neq A$ антитезис; $A = -A$; $A = (-A) + (-A) + (-A) \dots + (-A_\infty)$.

Бұнда «А» тең «А»-ға емес, «А» дегеніміз қашанда «-А» (минус А). Ол минус «А»-лардың

шексіздігіне қарай ұмтылады. Ешқандай ұғым, пікір, идея, тұжырым аяқталып қалмайды. Әрбір идея қашанда толық емес. Кез келген анықтама, заң, тұжырым тумысынан, пайда болып толысқанның өзінде осындай табиғатты иеленеді.

Мысалы, көне Грекиядағы «атом – ең соңғы бөлінбейтін бөлшек» қағидасы XIX ғасырда жоққа шығарылды, ол шексіз бөліне алады екен. Тіпті ол кванттық физикада бөлшек емес, энергия болып шықты. Сондықтан «А» үнемі толықпайтын, жетілдіруді қажет ететін минус «А»-лардың жиынтығынан ғана құралады. Яғни, «А» толыққанды А болуға үнемі ұмтылып, минус «А»-лардың шексіз тізбегін құрайды.

Бұған ғылымда ешнәрсенің де абсолютті бола алмайтындығы туралы релятивистік бағыт жақын келеді. Немесе, Т.Кунның ғылымның кумулятивистік жолмен даму идеясы сәйкестенеді.

4. Мүлде басқа байланыстарды туындату тәсілі.

$A = X + Y$ (Тезис), $A \neq X + Y$ (антитезис); $A = X + Z$ немесе $A = X + Q \dots$ т.б.

«А» тең болады «Х» плюс «У» емес, «А» тең болады «Х» плюс «Z» немесе «Х» плюс «Q»-ға. Мысалы, қоғамдағы қылмыстың алдын-алудың жолы (А), құқық қорғау органдарын құру (Х) және оның қызметін жақсарту (У) сияқты болып көрінеді. Шындығында, оның алдын-алудың түп себебі, мүлде басқа нәрселерді жүзеге асыру: имандылықты, адамгершілікті жақсарту т.б. болуы ықтимал. Немесе, академиялық медицинадағы адамның бүлінген ағзасын, шыққан жара, ісік т.б. кесіп алып тастау оның емі емес, ол адам психикасындағы ауытқулардан, күйзелістерден, дағдарыстардан, өкініштерден т.б. туындайды. Олай болса, әуелі адам психикасын түзету қажет. Бұл екі арнаға, батыстық және шығыстық дүниетанымға да сәйкес келеді. Демек, бастапқы дәстүрлі себеппен мүлде сәйкес келмейтін, тіптен басқа жазықтағы, адам ойламаған нәрсе болуына сүйену үнемі назарда болуы тиіс.

Американдық әлеуметтанушылар еңбек өрістілігін арттырудың негізі – дәстүрлі түрде бәріміз ойлағандай, өндіріс құрал-жабдықтарын инновациялау, өркендету т.б. емес, ұжымның психологиялық климатына, жұмыс орнындағы көңіл-күйге байланысты екендігі туралы тұжырым жасады. Бұнда да, бір қарағанда тікелей қатысты емес шарттар ұсынылған. Міне, бұлар, мүлде басқа байланыстарды іздеу тәсілін қолданып тұр.

5. Керісінше болып шығуды аңдау тәсілі немесе керісінше болып шығуы мүмкін екендігін аңдай білу. (Керісінше жағын ойлау тәсілі)

$A = -B$ (тезис); $A \neq -B$ (антитезис); тіпті $A \neq B$; $A = +B$

«А» тең болады минус «В» емес, «А» тең болады плюс «В». Мысалы, адам ағзасындағы өте ұсақ микроорганизмдер оған зиянды деп саналған болатын, ол керісінше пайдалы болып шықты, сәйкесінше, тіпті бейтарап та емес, олай болса, $A = -B$ -ға да емес, міндетті түрде керісінше болуы тиіс: дәстүрлі ойлауда «А» тең плюс «В» ға болса, өрісті логикада ол минус «В»-ға тең немесе тең болып шығуы ықтимал деген сөз. Сондай-ақ, бұрын «Ғылым – адамзат өркениетінің болашағы» деген ұстаным абсолютті дұрыс болып көрінді, ал А. Бергсонның: «Ғылым – адамзаттың қас жауы» деген тұжырымы да, осы ойдың тәсілі болғанмен, ол да бір жақтылық сипат алып кетті. Немесе, Гордонның «Фантастикалық аналогия» деп атаған тәсіліне орай, жердің тартылыс күшін алып тастау, жарық жылдамдығын өзгерту т.б. арқылы іргелі заңдылықтарға қарсы шығу жолы да [4,69б.] бұл тұста біздің осы тәсілімізді қуаттай түспек.

6 Бір жақтылықтан арылу тәсілі.

$A = -B$ (тезис); $A = -B \dots ?$ (антитезис); $A = -B = +B$ немесе $A = -B + (+B)$. Сонымен қатар:

$A = -B$	$A = +B$
$A = -B1$	$A = +B1$
$A = -B2$	$A = +B2$
$A = -B3$	$A = +B3$
.....

«А» тең болады тек қана минус «В»-ға емес, «А» тең болады минус «В»-ға және плюс «В»-ға. Яғни, «А»-ның минус «В»-ға тең екендігін, плюс «В»-ға тең екендігінен тыс қарастыруға болмайды. Немесе, «А» тең болады минус «В» мен плюс «В»-ның қосындысына. Осыдан, минус «В»-ның «В1», «В2», «В3» деген сияқты бірнеше нұсқалары туындауы тиіс (бірақ шексіздікке ұмтылмайды, шексіз емес), сәйкесінше, «А» плюс «В1», «В2», «В3» т.б. болып жалғасады.

Мысалы, экстремизм мен терроризмнің жағымсыз жақтары өздігінен-ақ түсінікті жайт. Ал жағымды жақтары: ислам дінінің шынайылығын одан әрі тереңдетеді, ислам дінінің өзін тұтастай фанатизмге берілуден сақтайды, өзгелерді осы жолға түсіп кетпеуге бейімдейді, ойын айқындай алмай жүргендерді, фанаттыққа беттеп бара жатқандарды ойландырады т.б.

Сондай-ақ, кез келген жағымды нәрсенің жағымсыз қырлары болады, жағымсыздың жағымды жақтары болады. Бірақ мәселе, екеуінің

қуаты мен көлемі тең бола алмайтындығында. Оны сәйкесінше, $B1$ (қуатты) $B1$ (әлсіздеу) деп белгілесек, жоғарыдағы кесте былайша қайта құрылады:

Егер Тезис $A = -B$ болып құрылса, онда $A = +B1, +B2, +B3 \dots$ болады және керісінше, егер тезис $A = +B$ болып құрылса, онда $A = -B1, -B2, -B3 \dots$ болады.

$A = -B$	$A = +B$
$A = -B1$	$A = +B1$
$A = -B2$	$A = +B2$
$A = -B3$	$A = +B3$
.....
$A = +B$	$A = -B$
$A = +B1$	$A = -B1$
$A = +B2$	$A = -B2$
$A = +B3$	$A = -B3$
.....

Демек, жағымды құбылыстың жағымсыз жақтары әлсіздеу, сәйкесінше, жағымсыз құбылыстың жағымды жақтары әлсіздеу болады. Бірақ бұл да салыстырмалы түрде алынған, әлсіз бен қуаттының күшін өлшейтін нақты барометр жоқ. Мысалы, аурудан емделу үшін дәрі ішу – жағымды, жағымсыз жағы – ағзаның басқа бір мүшелеріне тигізетін кері әсері. Қайсысы, қуатты, қайсысы әлсіз: жағымды қыры ма, әлде жағымсыз қыры ма?

7. Ақылға сыйымсыздықты үйлестіру тәсілі.

$A = B$ (тезис), бірақ мұнда, тіпті тезис алынбайды да. $A \neq B, A \neq C, A \neq D \dots$

«А» тең «В»-ға емес, немесе «С»-ға, немесе «Д»-ға емес, тіптен ешнәрсеге тең бола алмайды, өзіне-өзі де тең емес, «А» дегеніміз демек, ешнәрсеге тең бола алмайды.

Ғылымда, формальді логика бойынша бәрі ақылға сыйымды, бірақ табиғат пен әлем құбылыстарының бәрі ақылға сыйымсыз, сондықтан, оның ақылға сыйымсыздығының өзі сол «ақылға сыйымсыздық» арқылы ақылға сыйымды болып шығады. Демек, мұны «ақылға сыйымсыздықтың сыйымдылығы» деп айта аламыз, ол сол нәрсені ақылға сыйымсыз деп қабылдағандығымыз, солай деп түсінгендігіміз үшін түсінікті болып тұр дегенді білдіреді. Ол сол ақылға сыйымсыздығынан ауытқымауы тиіс, егер ауытқыған жағдайда, ақылға сыйымды болып, сыйымсыздықтан айрылып қалады. Мысалы, кейбір терең, байыпты адам ойына келе бермейтін, стандартты емес ғылыми жаңалықтар бастапқыда ақыл-

ға сыйымсыз болған, сондықтан, оларды ашқан ғалымдарды көпшілік «психологиялық ауру» деп те ұққан. Математикадағы теріс сандардың ашылуы т.б. осы ақылға сыйымсыздық логикасына жуықтайды. 1-ді 1-ге қосқанда екі емес, үш немесе төрт болатындығы немесе 1 күйінде қалатындығы т.б. бір қарағанда ақылға сыйымсыз құбылыс болып табылады.

Табиғаттағы, қоғамдағы ауытқыған құбылыстардың (паранормальное явление) бәрі осы ақылға сыйымсыздық логикасына бағынады. Олай болса, ақылға сыйымсыздықтың логикасы: ешқандай да логикалық заңдылықтарға бағынбау, ғажайыптылық, таңданарлық, түсіндіріп беру қиын, тіпті мүмкін емес, түсіндірген жағдайда, ол тек болжамдар түрінде ғана сақталады т.б.

Бұл тәсілдің логикасы Г.Ф. Гегельдің: «Ақылға сыйымдының бәрі шындық, шындықтың бәрі ақылға сыйымды; Бірақ бүгінгі ақылға сыйымды нәрсе, ертең ақылға сыйымсыз болып шығады, себебі, оның бойында әуелден-ақ ақылға сыйымсыздық бар; ал ақылға сыйымсыз нәрсе, келе-келе ақылға сыйымды болып шығады, өйткені оның бойында әуелден-ақ ақылға сыйымдылық бар» деген тұжырымға жанасады. Оның үстіне соңғы кездегі бейсызықтық физика өкілдері атап көрсетіп жүргендей, аномальді құбылыстарды зерттеу барысында сана психикалық тұрғыдан физикалық шынайылықпен өзара әрекеттесе алады екен [5, 29 б.].

8 Мәннің мәнін (себебін) шексіз іздеу тәсілі.

« $A \leftarrow ?$ » (тезис). Демек, « A » ның мәні неде деген сауал қойылып тұр. Әзірге $A \leftarrow X$ (белгісіз). Мән табылды дейік: $X=B$. Ол « B »-ға тең екен, бірақ « $A1$ »-ге тең емес, $X \neq A1$ -ге деген сөз. Себебі, объектінің мәні, сол объектіге ілеспелі ($-A$), жуықтайтын ($+A$), екінші бір нұсқасы болатын ($A1$), одан туындайтын ($A2$) емес, мүлде басқа нәрсе болып тереңдейді (B). Мысалы, « A » мен « $A1$ » бір-бірінің екінші нұсқалары немесе бір-біріне жуықтайтын құбылыстар, нәрселер деп шартты түрде белгілейміз.

Келесі сатыда, «сол « B »-ның мәні неде?» деген сауал қойылады: $B \leftarrow X1?$ « $X1$ »-дің мәні неде?» деп оны іздеген жағдайда, мән табылды дейік: $X1=C$. Бірақ $X1 \neq A1$ немесе « $B1$ » емес. Әрі қарай « $C \leftarrow X2$ »; $X2=D$ -ға болып шығады. Бірақ $X2 \neq A1$ де, $B1$ де, $C1$ де. Осылай шексіз жалғаса береді. Біз бұл тұста: «Алайда, мән, әдетте нәрсенің сыртқы бетінде жатпайды. Оның үстіне бірінші қатардағы мәннің арғы жағында, әрдайым екінші қатардағы мән, ал бұл соңғының арғы жағында үшінші қатардағы мән және т.с.с. шексіз

мәндер жасырын тұрады», – деп [6, 162 б.] анықтама беру үшін келтірілген пікірлерді басшылыққа аламыз.

Кез келген нәрсенің себебі немесе мәні шексіз, табылған мән мен себептің өзінің туындайтын мәні мен себебі бар, оның да себебі мен мәні бар. Осылай шексіз жалғасып кете береді. Сондықтан, осы шексіздіктен жалыққандық сана оны бейсаналы-саналы түрде шектейді. Мысалы, Спинозаның себепті табу, оның себебін табу, себептердің себебін іздеуі, ақыр соңында түп себепті – субстанция, құдай деп ұғынуы; Аристотельдің формалардың формасы, ең ақырғы форманы құдай деп түсіну жолы осы заңдылыққа жуықтайды. Мысалы, мынадай тұйықталмауы тиіс тізбек болуы қажет:

1 саты – «Жаңбыр жауды, не себептен?»; Шешімі: «Күн бұлттанды».

2 саты – «Не себепті бұлттанды?»; Шешімі: «Судың булануынан».

3 саты – «Не себепті буланды?»; Шешімі ?

4 саты – ? Осылай мүмкін болғанша жалғаса беруі тиіс.

9. *Спекуляциялық модельдеу тәсілі (керісінше жүру тәсілі).*

$A=Bx$ (тезис). Ал $Bx=Cx$ -қа, $Cx=Dx$ те болса, $D=?$; $x=?$; одан $D=Zy$. т.б. болып оңай түрлене алады. « A » тең болады « Bx »-қа болса, « Bx »-тың өзі « Cx »-қа, « Cx »-тың өзі тең « Dx »-қа, кез-келген буыннан қайтадан, « D »-ның өзі не нәрсеге тең, « x »-тың өзі не нәрсеге тең деген сияқты сауалдар туындайды, тіпті болмаса, қайтадан, « A » тең « Bxu », « Bxu » тең « Dzg » болып түрлене алады.

Мысалы, сауалдар тізбегін туындата аламыз: 1) «Мәннің мағынасы неде», 2) «Сол Мәннің мағынасының мәні қандай», 3) «Мағынаның мәні қандай», 4) «Мағынаның мәнінің мәні неде.....?» т.б. осындай құр спекуляцияларды құрып алып, олардың ішкі мазмұнын жасау және нақтыландыру, ойлап табу қажет, осылай жалғаса береді. Демек, әуелі ешнәрсеге қатыссыз таза спекуляциялар жасалады, содан кейін келесі кезекте, жасалған спекуляцияларды адам шешуге ұмтылады, құрылған құр формалардың мазмұнын іздей бастау жолға қойылады.

Бірақ « Bx » дегеннің өзін анықтау керек. Ол анықталғаннан соң « Cx »-ты анықтау керек т.б. осылай жалғаса береді деген сөз. Мысалы, өмірдің мағынасы неде, ол – «абсурд» (экзистенциализм бойынша), сол абсурдтың мәні немесе мағынасы неде? Абсурдтың мағынасы оның абсурд болып «сақталып тұруында» болса, сол «сақталып тұрудың» мәні неде немесе басқа ар-

наға қарай бетбұрыс басталады «Сақталып тұрудың» мағынасы неде? т.б. жалғасып кете береді. Бұл ой тізбегі спекуляциялық модельдеуге жуықтайды, оны көп жағдайда философтар жиі қолданады.

10. *Сәйкестіктің бұзылуы немесе бұзу тәсілі.*

$A=B$ (тезис) Бірақ, $B \neq A$ (антитезис).

«А» тең болады «В»-ға деген жалпы қабылданған, келісімді, логикалық нұсқа бар. Бұл жалпы модель, бірақ, керісінше алғанда: $B \neq A$ болып та шығады.

Бұл логикаға жуықтайтын мысалдар: барлық комедия – трагедия (барлық комедияның астарында трагедия жатыр), бірақ ешқандай да трагедия комедия емес. Немесе, бүтін бөліктердің қосындысына тең, ал бөліктердің қосындысы бүтіннен үлкен. Жуықтайтын нақты мысал, үшбұрыш бұрыштарының қосындысы 180 градусқа тең, бірақ олардың бұрыштарын қосқанда, ол біресе 180-нен артық, біресе кем шығады (Лобачевский, Риман кеңістігі). Егер $5 + 2 = 7$ болса, $7 \neq 5 + 2$ болып шығуы мүмкін бе?

Бұндай ойлау операцияларын әмбебаптап, жалпылап барып, тәсіл ретінде бекітіп, әрі қарай дамытып, санын көбейтіп, ойлап шығара беруге де болады. Бірақ, басты мәселе, оны күнделікті өмірде, білім беруде, ғалымдар жаңалық ашуда оңтайлы қолдана білуде болып отыр.

Біздің әдіснама, тек теориялық қоғамдық сана үшін ғана емес, сонымен қатар бұқаралық сана үшін, білім алушыларға да пайдалануға болатын, семинар-тренингтер ретінде тәжірибеден өткізіліп жүрген қолданбалы тұрпатты құрылымдар. Осы тұста, алдымен, қолдану әдістемесін қалай үйрету керектігі маңызды болып шығады. Сондықтан, біреуіне ғана мысал келтіріп, *бір жақтылықтан арылу тәсілінің* қарапайым әдістемесін семинар-тренинг немесе мастер-класс түрінде ұсынайық.

1. Тым оңай жолы. Тезис те, антитезис те, ашық, өздігінен-ақ белгілі нәрселер болып құрылады. Мысалы, Тезис: «Социализм – жағымсыз құбылыс», Антитезис: «Әрине, оның да жағымды жақтары бар». Кестенің оң жақ көздерін толтырыңыз!

Сапа	Жағымсыз жақтары	Жағымды жақтары
1	Отарлаудың жалғасына айналды	Болашаққа сенім идеалы құрылды
2	Ұлттық құндылықтар жойыла бастады?
3	Адамдардың барлығын қай жағынан да тең деп санайтын тым ұжымшылдық?
4	Коммунистік идеологияның діни сипаты мен ықпалының санаға әсері?
5	Дінге деген тым қарсы шабуыл	

Немесе, керісінше, Тезис: «Социализмнің жағымды жақтары да болған» (олар кестеде көрсетіледі), енді жағымсыз жақтарын табыңыз!

Тіпті болмаса, Тезис «Социализмнің жағымды да, жағымсыз да жақтары бар». Кесте бос тұрады, екі бағананы да толтыру керек. Әрине, қай кезде де олардың саны неғұрлым көбірек болса, соғұрлым өрісті ойлауға деген бейімділік байқалады.

Екінші мысал. Тезис «Техникалық прогресс жағымды құбылыс»; Антитезис: «Оның жағымсыз жақтары да бар». Бұл жолы жағымсыз жақтарын көрсете кетейік: экологиялық дағдырыстардың себепшісі, адамды физиологиялық жағынан құлдыратады; адам техникаға тәуелді болып қалады, адамның қоғамда оқшаулануы пайда болады т.б. Енді жағымды жақтарын табыңыз....

2. Орташа жолы. Тезис өздігінен-ақ белгілі, ашық, түсінікті, күмәнсіз болады. Антитезис жабық, табуы қиындау, күмәнді болып құрылады. Тезис: «Ас – адамның арқауы». Антитезис: «Дегенмен оның жағымсыз, пайдасыз жақтары да бар». Соны тауып, кестені толтырыңыз!

3. Қиын жолы. Тезис те, антитезис те айқын емес, өзінен-өзі түсінікті емес, оны іздеп тауып, кестені толтыру керек. Ол тіптен жағымды-жағымсыз деп жіктеуге келмейтін бейтарап болуы ықтимал. Мысалы, Тезис «Көп сөйлемейтін адам: жағымды және жағымсыз жақтары қандай?»

сапа	Жағымды жақтары	Жағымсыз жақтары
1??
2??
3??

Қорыта келе, өрісті ойлаудың әдістемелік бағдарлары бір қырынан теориялық жағынан алғанда, аяқталмайтын шексіз ашық жүйе, екінші бір қырынан алғанда, тәжірибелік-қолданбалы болып келеді. Егер, үйренушінің өрісті ойлауы артқан жағдайда, ол кемелденген болса, бұндай ойлау операциялары мен тәсілдерін өзі де ойлап тауып, оны дәлелдеп беру қабілетіне дейін көтеріле алады. Ал одан төменгі сатыда, бұл ұсынылған формулаларды өзінің ізденістерінде, тұрмыста, пікірталастарда өз бетінше қолдана білуге қабілеттілігі артады, сыни ойлауға келіп орайласады. Ал одан да төменгі сатыда, бұларды тек қана түсінумен шектеледі, бірақ өзінің ізде-

ністеріне, өмірлік жағдайларға оңтайлап қолдана алмайды. Ең төменгі сатыда, бұл формулаларды арнайы біреудің, түсіндіріп беруші маманның көмегімен ғана түсінеді, бірақ еш жерде қолдана алмайды.

Сондықтан да өрісті ойлау үлгілерінің талаптары: формальді логикамен (символикалық, диалектикалық) түсіндіруі қиындау және оның заңдарын қайталмауы тиіс, жаңа нәрсе ойлап табуға, өрісті ойлауға ыңғайластырылған, жалпы көпшілікке түсінікті және формулалармен, мысалдармен дәлелденуі тиіс, барынша нақты және жүйелі болуы қажет, тым ұзақ болмауы керек т.б.

Әдебиеттер

- 1 Коржумбаева А., Бекахметов Г. Критикалық ойлау негіздері. – Астана. – 208 б.
- 2 Халперн Д. Психология критического мышления. – Серия: Мастера психологии. – Питер, 2000. – 213 с.
- 3 Брюшинкин В.Н. Системная модель аргументации // Трансцендентальная антропология и логика: Труды международного семинара «Антропология с современной точки зрения» и VIII Кантовских чтений. – Калинингр. Ун-т. Калининград, 2007. – 352 с.
- 4 Лук А.Н. Мышление и творчество. – М.: Политиздат, 1976. – 144 с.
- 5 Талбот Майкл. Голографическая Вселенная. – М.: София, 2004. – 147 с.
- 6 Ивин А.А. Дұрыс ойлау өнер. – Алматы: Рауан, 1991. – 240 б.

References

- 1 Korzhumbaeva A., Bekahmetov G. Kritikalıyq ojlaw negizderi. – Astana. – 208 b.
- 2 Halpern D. Psihologija kriticheskogo myshlenija. – Serija: Mastera psihologii. – Piter, 2000. – 213 s.
- 3 Brjushinkin V.N. Sistemnaja model' argumentacii // Transcendental'naja antropologija i logika: Trudy mezhdunarodnogo seminarı «Antropologija s sovremennoj točki zrenija» i VIII Kantovskih chtenij. – Kaliningr. Un-t. Kaliningrad, 2007. – 352 c.
- 4 Luk A.N. Myshlenie i tvorcestvo. – M.: Politizdat, 1976. – 144 s.
- 5 Talbot Majkl. Golograficheskaja Vselennaja. – M.: Sofıja, 2004. – 147 s.
- 6 Ivin A.A. Dұrys ojlaw öner. – Almaty: Rauan, 1991. – 240 b.